

מטבע, ניר, ביט - השתלשלות המושג "כסף" בהלכה

דוד וכטפוגל

אין פודין פירות מעשר אלא בכסף שנאמר 'וצרת הכסף' (רמב"ם מעשר שני ד ט)
... וההקדש אינו נקנה אלא בכסף שנאמר 'ונתן את הכסף וקם לו' (רמב"ם מכירה א ב)
האשה נקנית בשלשה דברים ... נקנית בכסף (משנה קידושין א א)

מבוא

הכסף משמש תפקידים רבים בעולם ההלכתי, כשם שהוא משמש תפקידים רבים בחברה בכלל. קידושי אשה, פדיון בכורות, קניית הקדשות, חילול מעשר שני ועוד טקסים הלכתיים רבים נעשים בכסף.

אבל, שלא כמו רוב הדברים המשחקים תפקיד בהלכה, הכסף איננו יישות עצמאית. בלי חברה אנושית, אין למושג "כסף" כל

משמעות. אפילו עם היווצרות חברה, לא בכל חברה אנושית היה כסף, ולא בכלום הוא מופיע באותה צורה.

בדרך כלל, ניתן לחלק את המושגים בהלכה לשתי קבוצות. קבוצה ראשונה של דברים טבעיים, כמו חיטה, שור, אש וכו'. קבוצה שנייה של מושגים שקיימים רק בתוך ההלכה, כמו טומאה, קדושה וכו'.

הכסף הוא דוגמה לקבוצה שלישית של מושגים הלכתיים מושגים חברתיים, שאינם קיימים בטבע, אבל שלא ההלכה מגדירה, אלא שההלכה מקבלת את ההגדרה של החברה בתוכה ההלכה מיושמת.

מושגים כאלו מציבים אתגרים בפני פוסקי ההלכה בכל דור ודור, שצריכים להתמודד עם השינויים בהגדרת המושגים האלו בחברה בה הם חיים.

במאמר זה ננסה לגלות את מקומו של החידוש האחרון במושג הכסף, "הכסף האלקטרוני" (מושג שנסביר בהמשך), בהלכה. לשם כך נתחקה אחר השינויים שהיו במהלך הדורות בהגדרת הכסף בהלכה, ובייחוד בשינויים שחלו בתפיסת ערכם של מטבעות ושל שטרי כסף ממלכתיים.

סוגי כסף

הזכרנו כבר שלושה סוגי כסף - מטבעות, שטרי כסף וכסף אלקטרוני. שלשה סוגים אלו מתחלקים לתתי סוגים, אותם נגדיר ולהם ניתן שם.

מטבעות

את המטבעות ניתן לחלק לשלשה סוגים: מטבעות משקל, מטבעות יקרות ומטבעות מודרניות. להלן ההגדרה של כל סוג במאמר זה: מטבעות משקל - מטבעות שערכם שווה לערך המתכת היקרה ממנה עשוי המטבע.

מטבעות יקרות - מטבעות שערך יחסי לערך המתכת היקרה ממנה עשוי המטבע, אך גדול ממנו באופן מהותי. מטבעות מודרניות - מטבעות שאין כל קשר בין ערך המטבע לערך המתכת ממנה הוא עשוי, שהיא בדרך כלל איננה מתכת יקרה.

שטרי כסף

את שטרי הכסף נחלק לשני סוגים, כדלהלן: שטרי התחייבות ממלכתיים - שטרות שכתוב עליהם שכל המביאם לאוצר המדינה זכאי לקבל תמורתם משקל מסוים של מתכת יקרה. שטרי כסף מודרניים - שטרות שהשלטון המרכזי קבע שהם קבילים לתשלום בכל מקום, אבל השלטון איננו מתחייב לפדותם במתכת יקרה.

כסף אלקטרוני

הכסף האלקטרוני עדיין נמצא בשלבי הגדרה. לצורך מאמר זה נגדיר את המושג "כסף אלקטרוני" כך: כסף שכל קיומו מתבטא אך ורק במצב צבירה של ביטים בתוך מערכת איחסון מידע אלקטרונית. ישנם סוגים רבים של כסף אלקטרוני במובן זה. אנחנו נעסוק רק באחד מהם: כסף אלקטרוני ממלכתי.

כסף אלקטרוני ממלכתי קיים בחברה שבה השלטון החליט שכסף אלקטרוני מהווה כסף לכל דבר. לכל אדם בחברה כזו יש ארנק אלקטרוני, הקובע את יתרת הכסף שיש לו. כל תשלום בחברה כזאת יכול להיעשות באמצעות הפחתת היתרה של המשלם בכמות מסוימת והוספת אותה כמות ליתרת מקבל התשלום. אין עדיין בעולם כיום כסף אלקטרוני

ממלכתי. אולם יש המנבאים שמצב כזה יתקיים במדינות מפותחות מסוימות בעתיד הלא מאוד רחוק.

סקירה הלכתית היסטורית

ימי התלמוד והראשונים עד העידן המודרני, הכסף היה בצורת מטבעות משקל או מטבעות יקרות. הכסף שדיברו עליו חז"ל התאפיין בשני דברים:

יש לו ערך עצמי מחמת המתכת שממנה הוא עשוי

יש לו גושפנקה ממלכתית לשמש כאמצעי תשלום

על כסף כזה אמרו חז"ל את כל דיני הכסף. חז"ל גם איפיינו (בהקשרים שונים) את הכסף הזה בשני המאפיינים, "שגופו ממון" ו"חריפי טפי", ונתנה לכסף דינים מחמת מאפיינים אלו.

איזה מהמאפיינים האלו (ערך עצמי וחריפות כאמצעי תשלום) הוא שנותן למטבעות את מעמדם ככסף בהלכה? על זה נחלקו פוסקים מאוחרים, החת"ם סופר והעונג יו"ט. החת"ם סופר (שו"ת ח"ב יו"ד קלד) כתב: אבל גדר המטבע הוא שגזר המלך עליו שתצא ומי שממאן מלימכר וליקח באותו המטבע יחייב ראשו למלכות ודינא דמלכותא דין אמת ומשפט צדק הוא בזה ולא מלכות דארעא לחוד הוא דגזר עליו אלא גם מלכותא דרקיעא ית"ש ... והיינו מטבע שגופו ממון, ואין חילוק אם יהיה זהב או כסף או נייר.

העונג יו"ט (קב) השיג על החת"ם סופר וכתב:

ולי נראה דלא דמי כלל דמטבע כסף או נחושת, נהי שאינו שוה כל שוייה, מכל מקום הא אינו דומה כסף מטבע קטנה לכסף מטבע גדולה, ובכל מטבע יש כסף לפי ערכו. ואף שאינו שיווי הכסף מגיע לשיווי המטבע בזה אמרינן דכיון שיש על הכסף מטבע שטבע המלך מתעלה גם שיווי הכסף עי"ז ושוה הכסף יותר ע"י הטבעא שחתום עליו, ומיקרי שפיר גופו ממון... אבל מעות נייר בעצם שוויו של הנייר אין חילוק בין נייר שכתוב עליו מספר קטן לנייר שכתוב עליו מספר גדול והרי זה שטר גמור שאין גופו ממון ואין פודין בו.

החת"ם סופר והעונג יו"ט נחלקו בהבנת המאפיין של "גופו ממון" שדיברו עליו חז"ל. החת"ם סופר טוען שדבר שהשלטון הגדיר אותו כאמצעי תשלום מחייב נחשב "גופו ממון". העונג יו"ט, לעומתו, סובר שרק דבר שערכו נובע במידה זו או אחרת מעצמו (מהחומר ממנו הוא עשוי) נחשב גופו ממון, אבל אמצעי תשלום ממלכתיים שאין ערכם נובע מגופם, כמו שטרי כסף ומטבעות מודרניות, אין להם דין כסף.

לפי שיטת העונג יו"ט, בזה מסתיים הדיון. אם שטרי כסף אינם נחשבים לכסף מבחינה הלכתית, על אחת כמה וכמה שהכסף אלקטורני איננו נחשב כסף. אלא שרוב הפוסקים המאוחרים הסכימו (פחות או יותר) לשיטת החת"ם סופר, ובהמשך המאמר נמשיך בביאור ההלכה לפי שיטה זו.

שטרי כסף ומטבעות מודרניים

כאמור, החת"ם סופר הכריע שגם שטרי כסף ומטבעות מודרניות, שאין להם ערך עצמי, יש להם דין "כסף" בהלכה, מכיון שהשלטון קבע שהם קבילים לכל סוג תשלום. אולם החת"ם סופר עצמו כבר הגביל את השימוש באלו בהלכה, וכתב (שם):

יש לעיין לענין פדיון בכור בהני באנק"א (שטרות כסף), כיון שפודין בו הקדשות ומעשר שני. נראה לי לדין לחלק, דבודאי בכל דבר שהוא בין אדם לחבירו אפילו פדיון הקדש שאינו אלא קונה מגזבר ההקדש וממלא חסרונו של גזבר בדבר אחר, וכן פדיון מעשר שני לאוכלו בירושלים יש לומר כל טיבעא דסגי בעלמא על פי גזירת המלך על הקונים והמוכרים פודים בו ונקרא מטבע לענין שבועה ושומרים. מה שאין כן פדיון שפודין מהקב"ה 'כי לי כל בכור', אלא שהקב"ה נתן פדיונו לכהן, אבל עיקר הפדיון הוא מהקב"ה והקב"ה קצב פדיונו ה' סלעים שיש בהם ה' לוט וקווינט (שמות של מידות משקל) כסף מזוקק ואפילו נותן לו לכהן מטבע כסף השווה כך על ידי הצורה אינו יוצא ידי חובה עד שיהיה בהמטבע כסף מזוקק כשיעור הנ"ל מלבד הנחושת שבתוכו. והיינו מטעם הנ"ל דלגבי מעלה אין הצורה נחשבת לכולם והוא הדין נמי באנקא"נאטא (שטרי כסף) אפילו יתן מלא ביתו כיון שבשוויים אין בהם כלום רק מפקידת המלכות וזה לא שייך כלפי מעלה. ואע"ג דרב כהנא שקיל סודרא בפדיון הבן ואמר לדידי שוה (ה' סלעים) היינו משום שאם היה לו ה' סלעים היה נותנים בעד הסודר, מה שאין כן אלו הצורות אינם שוין גם לכהן כלום רק מאימתא דמלכותא אפשר אין פודין. ועדיין צריך עיון.

החת"ם סופר הסתפק אם אפשר לפדות בכור בשטרות כסף, כי לשיטתו, אף ששטרות אלו נחשבים "גופם ממון", אין להם ערך עצמי. רבים נוהגים להחמיר כשיטת החת"ם סופר בענין זה. מנהג נוסף, המגביל את השימוש בשטרות כסף בהלכה, ציין הרב שלמה זלמן אויערבך (מנחת שלמה עא כג):

... נהוג שאין פודין מעשר שני ורבעי רק על מטבע מתכת ולא על שטרות נייר ...

המנהג הזה מחלק אפילו בין שטרות כסף למטבעות מודרניים. אבל הרש"ז אויערבך (שם) כתב "דאין הבדל בין זה (מטבע 'שהמתכת אינה שווה פרוטה') לבין מטבע של נייר", ולכן "אין לחלל על מטבע של לירה אחת".

כשקוראים את דברי החת"ם סופר, ש"לגבי מעלה אין הצורה נחשבת כלום" אבל (כך משתמע) משקל מסוים של זהב כן נחשב משהו לגבי מעלה, עולה פליאה מסוימת. ערכם של כל הדברים נובעים מהסכמת בני האדם, וקשה להבין למה הסכמה הנובעת מקביעה שלטונית פחות טובה מדברי רב כהנא שבשבילו נחשב הסודר כבעל ערך ה'סלעים'?

בדברי החת"ם סופר, וביתר שאת במנהג שלא לפדות מעשר שני על שטרות נייר, עולה שגם לשיטת החת"ם סופר, לצרכים מסוימים, חשוב גם הפיזיות של הכסף. למטבעות יש יותר נוכחות משטרות, ולכן המנהג הוא לפדות מעשר שני דוקא על מטבע, אפילו כזה שמתכתו איננו שווה פרוטה, ולא על נייר.

כסף אלקטרוני

אם לשטר כסף מנייר חסר ממשות, על אחת כמה וכמה לכסף האלקטרוני. ברור לגמרי שלכסף אלקטרוני אין דין כסף בהלכה יותר מלשטרות נייר. אולם לא ברור אם יש לו דין כסף אפילו כמו שטרות נייר. בסעיף זה ננתח את הדינים השונים שלגביהם יש לשטרות נייר (על פי שיטת החת"ם סופר) דין כסף, ונסה להבין האם לכסף אלקטרוני, על סוגיו השונים, יש דין כסף לאותו ענין או לא.

קידושי אשה

לגבי קידושי אישה לכאורה אין הרבה מקום לספק. כסף קידושין מייצג מגוון של הלכות שנאמרו על כסף ושווה כסף כאחת. (הלכות נוספות הכלולות בקטיגוריה זו הן קניית עבד, תשלום דמי נזיקין, פדיון הקדש ותשלום קנסות שקבעה התורה.) שווה כסף הוא מושג מאד רחב, שצריך לכאורה לכלול גם את הכסף האלקטרוני לסוגיו.

אולם חוסר הממשות המוחלט של הכסף האלקטרוני מעלה ספקות. אמנם דברים רבים שאינם לגמרי ממשיים (הנאת ריקוד, הנאת השכנוע) נחשבים לשווה כסף, ואפשר לקדש בהם אשה. אבל דברים אלו לפחות מתבטאים באירוע פיזי ברור (ריקוד, ויתור על חוב).

אבל בהעברת כסף אלקטרוני, שום דבר לא נראה בעין בעצם מעשה ההעברה. יש מהאחרונים שכתבו שככלל ההלכה איננה מכירה בדברים שאין להם ממשות פיזית. סוגיית "ריחא מילתא" (הדנה בשאלה אם ריח נחשב לדבר ממשי בהלכה) נחשבת כמייצגת גישה בהלכה לפיה מה שלא רואים לא קיים. את הכסף האלקטרוני אי אפשר לראות בעין בלתי מזויינת, ולכן (לכאורה) אין לו קיום בעולם המושגים ההלכתי.

לא כל האחרונים הלכו בגישה זו. אבל גם אם נגיע למסקנה שלא ניתן לקדש אשה בהעברת אלקטרונית של כסף, בגלל שמעשה ההעברה הוא דבר שאין בו ממש, עדיין נראה ברור

שניתן לקדש אישה על ידי העברהפיזית של ארנק אלקטרוני (שבו "מאוכסן" הכסף האלקטרוני).

שבועת הפקדון

שבועת הפקדון הוא דוגמה לקבוצה של דינים (פדיון בכור ועוד) שעליהם אמרה הגמרא שאינם מתקיימים בשטרות, כיון "שאיין גופן ממון". כך כותבת הגמרא (שבועות לז:): לענין שבועת הפקדון:

'וכחש בעמיתו' - כלל, 'בפקדון או בתשומת יד או בגזל' - פרט, 'או מכל אשר ישבע עליו' - חזר וכלל, כלל ופרט וכלל אי אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט מפורש דבר המטלטל וגופו ממון, אף כל דבר המטלטל וגופו ממון, יצאו קרקעות - שאין מטלטל, יצאו עבדים - שהוקשו לקרקעות, יצאו שטרות - שאף על פי שמטלטלין אין גופן ממון.

דרשה דומה דורשת הגמרא גם לענין אונאה ותשלומי כפל.

ראינו שהחת"ם סופר מגדיר את המושג "גופו ממון" ככל דבר שקביל לתשלום בכל מקום. לפי הגדרה זו, נראה שכסף אלקטרוני ממלכתי נחשב גופו ממון, ולכן יהיה בכסף אלקטרוני דין שבועת הפקדון, וכן דין אונאה ותשלומי כפל.

האיפיון הזה של "דבר המטלטל וגופו ממון" הוא מאפיין של דברים שיש בהם בעלות פשוטה מי שהדבר נמצא ברשותו הוא הבעלים. הבעלות על קרקעות, עבדים ושטרות מורכב יותר. לכן אין בהעברתם מאדם לאדם מעשה קנין (שלכן הם אינם יכולים לשמש לפדיון בכור ואין בהם אונאה), ולכן חוסר המצאותם בידי הבעלים איננו סימן לאו בדנם (ואין בהם שבועת הפקדון ותשלומי כפל).

האם דינים אלו מתקיימים בכסף אלקטרוני? ברור שארנק אלקטרוני הוא דבר שיש בו בעלות פשוטה, ולכן הטוען שנאנס בשמירה על ארנק אלקטרוני חייב בשבועת הפקדון. לגבי מי שטוען שנאנס בשמירה על כסף אלקטרוני (במקרה שהביטים המורים על יתרת הכסף נמחקו, אף שהארנק עצמו עדיין פעיל), יש מקום להסתפק אם מי שפשע בשמירתו בכלל חייב בתשלום (שלא לדבר על שבועה במקרה שטוען שנאנס) כיון שהנזק הוא בדבר שאין בו ממש, ואינו אלא גרמא.

פדיון מעשר שני

ראינו כבר שלגבי פדיון מעשר שני, המנהג הוא שלא לעשותו אפילו בשטרי נייר בגלל חוסר ממשותם, ועל אחת כמה וכמה שאין לפדותו על כסף אלקטרוני. אולם לשיטת החת"ם ספר, לפיו ניתן לפדות מעשר שני על שטרות נייר, יש להסתפק במקרה של כסף אלקטרוני.

אם בשטרות נייר, השטר עצמו הוא בעל הערך, הרי שבכסף אלקטרוני לא הארנק הוא בעל הערך, אלא שהביטים שבו מבטאים ערך. כאשר פודים פירות מעשר שני, קדושת הפירות עוברת מהפירות לכסף. במקרה של כסף אלקטרוני, שהוא לא דבר הקיים פיזית, קשה לדבר על כך שהכסף יקבל קדושת מעשר שני. אולם דבר זה תלוי במחלוקת אחרונים בתפיסת מעשה הפדיון. היו שראו בו מעשה של העברת קדושה, כאמור, ולפי שיטה זו כנראה אי אפשר לפדות מעשר שני על כסף אלקטרוני. אולם יש מי שראה בזה דין מיוחד, לפיו הכסף עצמו איננו מקבל קדושה, אלא משמש רק צינור להעברת הקדושה לפירות אחרים. לפי שיטה זו, יתכן שניתן לפדות מעשר שני על כסף אלקטרוני.

סיכום

האם יש לכסף אלקטרוני דין כסף בהלכה? כעיקרון אין מניעה מכך. העובדה שחז"ל דיברו על מטבעות ולא על כסף אלקטרוני איננו דבר מהותי, כיון שכסף הוא מושג שהחברה מגדירה לפי ראות עיניה.

אבל, כיון שהכסף האלקטרוני איננו דבר ממשי, חלים עליו כל המגבלות שחל על "דבר שאין בו ממש" בהלכה. לכן נראה שהכסף האלקטרוני אינו יכול לשמש לטקסים דתיים כמו פדיון בכור, פדיון מעשר שני וקידושי אשה. לגבי השימוש בארנק אלקטרוני בטקסים אלו, נראה שאין מניעה מכך.